
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ XII դ. 80-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԿԵՍԵՐԻՆ

ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ Վ. Ա.

Հոդվածի նպատակն է վերլուծել Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դ. 80-ական թթ. կեսերին ժամանակի հզոր քաղաքական ուժերի հետ հարաբերություններում, երբ դիվանագիտության ասպարեզում առաջատար դեր էր խաղում Հայոց կաթողիկոսությունը Գրիգոր Դ Տղա հայրապետի առաջնորդությամբ:

XII դ. 80-ական թվականների կեսերին Ռուբինյան իշխանապետությունը և նրան ամեն կերպ սատարող Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հռոմկլայում, որդեգրեցին բազմաբնեռ արտաքին քաղաքականություն, որում հատկապես նշանակալից էր Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի (1173-1193) դերը: Քննության առարկա ժամանակահատվածը, մասնավորապես 1185-1186 թթ., առանձնանում է հայ եկեղեցական դիվանագիտության նկատելի ակտիվացմամբ, որը, ի թիվս այլ գործոնների, պայմանավորված էր նաև Անտիոքի իշխանի կողմից Ռուբինյան իշխան Ռուբեն Գ-ի (1175-1187) 1185 թ. բանտարկելությամբ, որը շարունակվեց մինչև 1187 թ.: Ճիշտ է, այդ ընթացքում Կիլիկյան իշխանապետությունը գլխավորում էր Ռուբեն Գ-ի եղբայր Լևոնը, սակայն նրա իշխանությունն ուներ ոչ այնքան իրավական, որքան փաստացի բնույթ:

Ինչպես հայտնի է, Կիլիկիայի հայկական իշխանատոհմերից Հեթումյանների դրդմամբ Անտիոքի լատին իշխանության առաջնորդ Բոհեմունդ III-ը (1163-1201) նենգաբար ձերբակալեց Ռուբեն Գ-ին՝ այդպիսով ծանր կացության մեջ դնելով թշնամական պետություններով շրջապատված Կիլիկյան Հայաստանը: Ստեղծված դժվարագույն կացությունից ելք գտնելու մղումով Գրիգոր Դ Տղան բանակցությունների մեջ մտավ միմյանց հակադիր աշխարհաքաղաքական երեք բևեռների՝ Բյուզանդական կայսրության, Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու և Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանության հետ:

Թեև երկու կողմերին հայոց հայրապետի հղած հարցերի զգալի մասնուններ եկեղեցական բնույթ, սակայն այլևս ապացուցման կարիք չունի այն թեզը, որ ինչպես բյուզանդական, այնպես էլ Հռոմի պապական աթոռի հետ Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները, հատկապես XII դ. երկրորդ կեսին և Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյության

հետագա ընթացքում, ունեցել են առավելաբար հենց քաղաքական հետնախորք¹:

Այս տեսանկյունից չափազանց հետաքրքրական են Հռոմի պապի և Բյուզանդիայի կայսեր հետ Գրիգոր Դ Տղայի վարած բանակցությունները, որոնք ուղեկցվում էին փոխադարձ նամակագրությամբ:

Հակառակ պատմագիտության մեջ ընդունված տեսակետի, թե հայ-բյուզանդական հարաբերությունները Հռոմկլայի 1178 թ. եկեղեցական ժողովից հետո գրեթե դադարել էին², Հ. Բարթիկյանը, նկատի առնելով 1180-ական թթ. կեսերին և հետագայում հայ և բյուզանդական աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների միջև գոյություն ունեցած նամակագրությունը, հիմնավորապես ցույց տվեց, որ այդ փոխառնությունները ոչ միայն չեն դադարել, այլև ունեցել են ուշագրավ դրսևորումներ³: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածի տեսանկյունից չափազանց հետաքրքրական է Բյուզանդիայի ինքնակալ Բսահակ II Անգելոսի (1185-1195) 1185/1186 թվակիր նամակը Գրիգոր Դ Տղային, որը կայսեր պատասխանն է հայոց հայրապետին⁴: Անգելոսի նամակից տեղեկանում ենք, որ Գրիգոր Տղան նրան հղել է երկու նամակ՝ հայերեն և արաբերեն, այն դեպքում, երբ առանց որևէ դժվարության նամակները կարող էին գրվել հունարեն⁵: Բսահակ II Անգելոսին դիմելու դրդապատճառը Բյուզանդիայի տարածքում ապրող հայերի նկատմամբ նրա հարուցած հալածանքներին վերջ դնելն էր: Սակայն կայսրը, ինչպես դժվար չէ մակարեբել Վարդան վարդապետի հաղորդումից, չի անսացել հայոց հայրապետի դիմումին՝ շարունակելով դավանափոխության պարտադրանքը⁶: Արդյունքի չհասնելով՝ Գրիգոր Դ Տղան վճռում է դիմել Հռոմի պապ Ղուկիոս III-ին (1181-1185)՝ որպես Բսահակ Անգելոսին հակակշիռ. «Ա-

¹ Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների քաղաքական նշանակության մասին տե՛ս Բարթիկյան Հ., Գիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծախքերը (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Ե., 2002, էջ 639-653):

² Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, սյուն. 1734:

³ Տե՛ս Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգելոս կայսեր պատասխան նամակը հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, էջ 182), նույնի՝ Նոր նյութեր Գիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա., էջ 29-39):

⁴ Նամակի բովանդակությունը տե՛ս Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգելոս կայսեր պատասխան նամակը..., էջ 181-186:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182:

⁶ Տե՛ս Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 133-134:

ռաբէր և նոյն պատրիարք (Գրիգոր Դ Տղան– Տ.-Ղ.Վ.) եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն ի Պապն Հռոմայ վասն վտանգին, որ ի Յունաց կրէին Հայք⁷: Հունադավան եկեղեցու հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ գտնվող Հռոմի պապական աթոռին խիստ ցանկալի պետք է լինէր Հայոց հայրապետի դիմումը և պատեհ առիթ եկեղեցիների միության հարցը բարձրացնելու: Սակայն Պապն իր հերթին քաջ գիտակցում էր, որ առնվազն սխալ կլինէր ստեղծված պայմաններում, երբ միջերկրածովյան ավազանում խաչակրաց իշխանություններին լրջորեն սպառնում էին տարածաշրջանի մահմեդական երկրները, անմիջապես բարձրացնել Հայոց և լատին եկեղեցիների միության հարցը: Ուստի նա, դիվանագիտորեն շրջանցելով երկու եկեղեցիների միջև առկա դավանաբանական տարբերությունները, առաջարկում է մի քանի փոփոխություններ կատարել Հայոց եկեղեցու ծիսակարգում⁸:

Վերադառնալով Բսահակ II Անգելոսի նամակին՝ նշենք, որ դրանից տեղեկանում ենք, որ Գրիգոր Դ Տղան ցանկություն է հայտնել մեկնել Կոստանդնուպոլիս և ի վերջո միություն հաստատել Հայոց և հունադավան եկեղեցիների միջև. “Այդ երկու նամակով մի բան հայտնեցիր, - դիմելով Գրիգոր Դ Տղային, գրում է կայսրը, - որ վառվում է քո սիրտը մեզ հետ միանալու սիրով, որ շատ ուրախ ես այդ առթիվ: Քո սիրո, խաղաղասիրության և միաբանության մասին վկայում է նախ և առաջ այն, որ դու քո վրա ես վերցնում այնքան երկար ճանապարհ կտրելով անձամբ մեր, խաղաղություն ավետողներիս ոտքին գալու հոգնությունը, բանակցություններ վարելու մեզ հետ...⁹”: Սակայն ինչպես գիտենք, հայրապետն այդպես էլ չմեկնեց Բյուզանդիայի մայրաքաղաք: Որպես հայոց կաթողիկոսների՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց հրաժարվելու պատճառ, պատմագիտության մեջ արդարացիորեն մատնացույց է արվել քաղկեդոնականությանը հարելու հնարավոր մեղադրանքը, որից ամեն կերպ խուսափել են Հայոց եկեղեցու առաջնորդները: Ինչպես հայտնի է, այդ պատճառաբանությամբ էր Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին (898-929), կազմակերպելով հանդերձ Աշոտ Բ Երկաթի (914-928) այցը Կոստանդնուպոլիս, հրաժարվել էր այնտեղ մեկնելուց¹⁰: Իհարկե, Բյուզան-

⁷ Նույն տեղում, էջ 134:

⁸ Տե՛ս Վարդանյան Վ., Գրիգոր Դ Տղա հայրապետը ժամանակի դավանական ու քաղաքական խաչուղիներում (Էջմիածին, 2005, թիվ Է-Ը, էջ 88):

⁹ Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգելոս կայսեր պատասխան նամակը..., էջ 183:

¹⁰ “Բսկ իմ չուեալ գնացի ի գաւառն Դերձան. և ամսօրեայ աւուրս ինչ ի նմա գետեղեալ թէպետն ստեպ ստեպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ Կայսր, սակայն ես ոչ կամե-

դիայի մայրաքաղաք Գրիգոր Դ Տղայի չմեկնելու հիմնական պատճառը նա հնարավոր մեղադրանքներից ու քաղկեդոնականության պարտադրանքից խուսափելն էր, սակայն Բսահակ Անգեղոս կայսեր պատասխան նամակի վերջում առկա տեղեկությունը թույլ է տալիս թեականորեն ասել, որ կար հայրապետի՝ Կոստանդնուպոլիս չգնալու մեկ այլ, թերևս, ոչ պակաս կարևոր դրդապատճառ: Կայսրը, վստահ լինելով, որ Գրիգոր Տղան ժամանելու է Կոստանդնուպոլիս, նրա անվտանգությունն ապահովելու նպատակով դիմել էր Բկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթաններին. «Թագավորությունս պատվականությանդ ուղին մաքրել է ամեն մի խոչընդոտից և հայտնել ազնվագույն սուլթաններին՝ թե՛ Բկոնիայի և թե՛ Եգիպտոսի, որպեսզի քեզ ենթակա երկիրը անվնաս պահպանվի, և դու առանց դժվարության անցնես քո մարդկանց հետ միասին, ուղևորվելով դեպի իմ թագավորությունը»¹¹, - կարդում ենք նամակում: Կաթողիկոսի անվտանգությունն ապահովելու համար, թերևս, բավարար էր դիմել միայն Բկոնիայի սուլթանին՝ այն պարզ պատճառով, որ Կիլիկիայից Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհին անցնում էր սելջուկյան սուլթանության տարածքով: Բհարկե, կաթողիկոսանիստ Հռոմկլան գտնվում էր Այյուբյան սուլթանությունում, և այդպիսով, կարծես կար Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանին դիմելու անհրաժեշտություն, բայց, մյուս կողմից, հայոց հայրապետը, ինչպես նախկինում, այնպես էլ հետագայում առանց խոչընդոտի կարողանում էր մեկնել Ռուբինյան իշխանապետություն¹²: Դա նշանակում է, որ դեպի Կոստանդնուպոլիս Գրիգոր Դ Տղայի ուղևորության անվտանգությունն ապահովելու համար Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանին դիմելու անհրաժեշտություն չկար: Այս դեպ-

ցայ. գնտաւ ածեալ թէ գուցէ գտցի որ և ընդ ակամբ հայեցի զանդ երթալն իմ ի Քաղկեդոնիտսն յարակցել ինձ համարեալ: Եւ ապա այսպէս ոչ կամեցայ գնալ ի գայթակղութիւն մտաց տկարաց» (Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 286): Բ պատասխան Բյուզանդիայի Սորիկ կայսեր (582-602) հրավերին՝ մասնակցելու Կոստանդնուպոլսում կայանալիք եկեղեցական ժողովին՝ Սովսես Բ Եդիվարդեցի (574-604) կաթողիկոսն ասել է. «Չեմ անցնի Ազատ գետը, չեմ ուտի փռան հացը և չեմ խմի ջրախառն տաք գինի» (Բարթիկյան Հ., «Narratio de rebus Armeniae», հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, էջ 107): Պարսկա-բյուզանդական 591 թ. պայմանագրով Ազատ գետը դարձել էր երկու տերությունների սահման: Հայոց կաթողիկոսի նշած «փռան հացն» ու «գինին» խորհրդանշում էին հունադավան եկեղեցում կիրառվող հաղորդության հացն ու ջրախառն գինին:

¹¹ Բարթիկյան Հ., Բսահակ Անգեղոս կայսեր պատասխան նամակը..., էջ 186:

¹² Տակավին 1190 թ. Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալ Ֆրիդրիխ I Բարբարոսային (1152-1190) դիմավորելու համար Լևոն Բ իշխանը (1187-1198) ուղարկեց հենց Գրիգոր Դ Տղային, որը Հռոմկլայից ժամանել էր Ռուբինյան իշխանապետություն:

քում սխալված չենք լինի պնդելու, որ Բսահակ II Անգելոսը, Այյուբյան սուլթանին հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների մասին տեղեկացնելով, փորձել է սեպ խրել տակավին 1180 թ. հաշտության պայմանագիր կնքած Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանության և Ռուբինյան իշխանապետության միջև, ծանր կացության մեջ դնել վերջինիս՝ ստիպելով դիմել Բյուզանդիայի օգնությանը¹³։ Անտարակույս, հայկական կողմը գերադասել է բանակցությունները վարել հույժ գաղտնի պայմաններում, քանզի Այյուբյան տիրակալ Սալահ ալ-Դինի (1171-1193) հետ հաշտություն կնքած Ռուբինյան իշխանապետության համար խիստ բացասական հետևանքներ կարող էր ունենալ դրանց մասին սուլթանի իմացությունը։

Կոստանդնուպոլիս չմեկնելու և այդպիսով եկեղեցիների միության շուրջ բանակցություններն առժամանակ դադարեցնելու որոշումը խիստ կշռադատված քայլ էր հայոց հայրապետի կողմից, և ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, այդպիսով առժամանակ չեզոքացվեց Այյուբյան սուլթանության հնարավոր թշնամանքը Ռուբինյան իշխանապետության հանդեպ։ Այս տեսակետը հաստատվում է Գրիգոր Դ Տղայի կողմից 1185/1186 թ. Եգիպտոս առաքված պատվիրակությամբ, որի մասին խիստ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XII-XIII դդ. դպտի հեղինակ Աբու ալ-Մաքարիմը¹⁴՝ գրելով. «[Այդ ժամանակ] մի եպիսկոպոս եկավ հայոց երկրից՝ երեք քահանաների ուղեկցությամբ, որոնք ուղարկված էին հայոց թագավորի և պատրիարքի կողմից։ Նա

¹³ Հայտնի է, որ եկեղեցիների միության շուրջ հայ-բյուզանդական բանակցություններն ընթացել են գաղտնիության պայմաններում, դրանց գրեթե անտեղյակ են եղել հայ հասարակության՝ քաղաքականությունից ու դիվանագիտությունից հեռու կանգնած շրջանակները (տե՛ս **Բարթիկյան Հ.**, Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերություններ..., էջ 643)։

¹⁴ Երկը երկար ժամանակ՝ 1895 թ. Բ. Բվերթսի խմբագրությունից և անգլերեն թարգմանական հրատարակությունից (տե՛ս հաջորդ ծնթ.) ի վեր, վերագրվել է Աբու Սահլ (կամ Աբու Սալիհ Հայ) անունով մի հեղինակի։ Սակայն երկի հետագա ուսումնասիրությունները և աշխարհի գրադարաններում նոր գրչագրերի հայտնաբերումն աստիճանաբար ապացուցել են, որ Աբու Սալիհը պարզապես եղել է երկի ձեռագրերից մեկի սեփականատերը։ Մյուս ձեռագրերում, որոնք ավելի ամբողջական են, երկի հեղինակ է նշված Աբու ալ-Մաքարիմ անունով մի դպտի։ Տե՛ս **Hacken C.T.** *The description of Antioch in Abū al-Makārim's History of the Churches and Monasteries of Egypt and some Neighboring Countries, East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. I. Antioch from the Byzantine Reconquest until the end of the Crusader Principality*, ed. by K. Ciggaar and M. Metcalf, Leuven, 2006, p. 185-216, p. 185-190 և հատկապես **Heijer J.D., Pilette P.** *History of the Churches and the Monasteries of Egypt, Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History, vol. 4 (1200-1350)*, ed. by D. Thomas and A. Malett, E. J. Brill, Leiden-Boston, 2012, p. 983-988։

երկու ուղերձ էր բերել նրանցից, ինչպես նաև երկու նամակ, որոնցից մեկը ալ-Մալիք Սալահ ալ-Դինից, մյուսը՝ ալ-Մալիք Սայֆ ալ-Դին Աբու Բաքրից՝ նրա եղբորից՝ ուղղված ալ-Մալիք Թակի ալ-Դինին: [Վերջիններս իրենց նամակներում] հորդորում էին, որ եպիսկոպոսը պետք է պատվի արժանանա, և որ հայկական երկու եկեղեցիները՝ ալ-Զուհրան և ալ-Բուսթանը, պետք է նրան հանձնվեն¹⁵, - գրում է հեղինակը: Անկախ պատվիրակության արձանագրած արդյունքից, որի մասին կնշվի ստորև, արձանագրենք կարևոր մի հանգամանք. կաթողիկոսի բանագնացներն իրենց հետ տանում էին Սալահ ալ-Դինի բարեխոսական նամակը՝ ուղղված ալ-Մալիք Թակի ալ-Դինին: Դա նշանակում է, որ 1180 թ. Ռուբեն Գ-ի և Սալահ ալ-Դինի միջև հաստատված հաշտությունը լիովին պահպանվում էր: Պարզ է, որ Այյուբյան սուլթանը վճռել էր մեղմացնել Եգիպտոսի հայության նկատմամբ իր երբեմնի թշնամական վերաբերմունքը: Այդ հարցում, անշուշտ, շոշափելի էին հաշտության պայմանագրին հաջորդող հնգամյակում Գրիգոր Դ Տղայի դիվանագիտական ջանքերը, որոնց առհավատյա պետք է համարել Սալահ ալ-Դինի և ալ-Մալիք Սայֆ ալ-Դին Աբու Բաքրի՝ հայոց հայրապետի բանագնացներին ուղեկցող նամակներ տրամադրելը: Վերոբերյալ քաղվածքից պարզվում է, որ կաթողիկոսի բանագնաց եպիսկոպոսին չի հաջողվել դրական արդյունքի հասնել, սակայն խնդրո առարկա թեմայի քննության տեսանկյունից առավել կարևոր էր Սալահ ալ-Դինի դրական վերաբերմունքը, ինչը հուշում է որ Ռուբինյան իշխանապետություն-Այյուբյաններ հարաբերություններում պահպանվել էր 1180 թ. հաշտությամբ հաստատված խաղաղությունը: Վերջինիս պահպանումն առավել ամրապնդում էր Ռուբինյան իշխանապետության դիրքերն Անտիոքի դքսության հետ հակամարտությունում: Սալահ ալ-Դինի հետ Գրիգոր Դ Տղայի նամակագրական կապը, որն ամեննին չսահմանափակվեց վերոբերյալ դրվագով, հույժ կարևոր նշանակություն ունեցավ Կիլիկյան Հայաստանի անվտանգության տեսանկյունից, քանզի ոչ ամբողջությամբ, սակայն ինչ-որ չափով հնարավորություն էր տալիս խուսանավելու խաչակ-

¹⁵ *St' u The Churches and Monasteries and some Neighboring Countries Attributed to Abū Ṣāliḥ The Armenian*, p. 10 (անգլերեն թարգմանությունը) և p. 7 (արաբերեն բնագիրը): Այս հրատարակությունից հատվածական թարգմանություն է կատարել Ղ. Ալիշանը (տե՛ս Ալիշան Ղ., Աբուսահլ Հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց եւ վանօրէից Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1933, էջ 30): 1984 թ. դպտի եպիսկոպոս Սամուիլը պահպանված ձեռագրերի հիման վրա ձեռնարկել է երկի ամբողջական հրատարակությանը (4 հատորով): Մեզ հետաքրքրող հատվածը տե՛ս **Abū al-Makārim**, v. II, p. 5:

բաց պետություններ-Այյուբյան սուլթանությունն ազգական հակամարտությունում, որում կամա թե ակամա ներքաշված էր նաև Ռուբինյան իշխանապետությունը:

**ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ НАЧИНАНИЯ АРМЯНСКОГО КАТОЛИКОСАТА В
СЕРЕДИНЕ 80-ЫХ ГГ. XII В.**

ТЕР-ГЕВОНДЯН В. А.

Резюме

В середине 80-ых годов XII в. армянский католикосат во главе с Григором IV Отроком заметно активизировал отношения с тремя конфликтующими между собой влиятельными политическими силами того времени: Византийской империей, Римской католической церковью и Египетским султанатом Аййюбидов. Благодаря дипломатическим усилиям католикоса в течение этого периода стало возможным обеспечение полной безопасности Киликийского армянского княжества, равно как и сохранение хороших отношений с Византийской империей, Римским Папским престолом и Аййюбидским султанатом.

**THE DIPLOMATIC INITIATIVES OF THE ARMENIAN CATHOLICOSATE
DURING THE MID-80s OF THE 12th CENTURY**

V. TER-GHEVONDIAN

Abstract

During the mid-80s of the 12th century, the Armenian Catholicosate, headed by Catholicos Grigor IV, invigorated its relations with three significant powers of the time: the Byzantine Empire, the Catholic Church of Rome and the Ayyubid Sultanate of Egypt who were all at a quarrel with each other at the time. Through the diplomatic efforts of the Catholicos within the aforementioned period, the security of Armenian rule over Cilicia became possible. Thus, positive relations were maintained with the Byzantine Empire and the Holy See of Rome as well as the Ayyubid Sultanate.